

11. Миронов Б.Н. Социальная история России (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. Т. 1. – С.-Пб., 1999. – 548 с.

12. Наулко В.І. Культура і побут населення України. – К.: Либідь, 1993. – 285 с.

13. Нестеренко О.О. Заробітна платня промислових робітників України в кінці XIX ст. – К.: Держполітвидав, 1951. – 61 с.

14. Пажитнов К.А. Современная дороговизна на Западе и в России. – Х.: Тип. Н.В. Петрова, 1912. – 156 с.

15. Пажитнов К.А. Сравнительный очерк положения рабочего класса на Западе и в России // Труды Вольного экономического общества. Т. 1. – СПб.: Тип. Н. Л. Ныркина, 1911. – С. 73-92.

16. Парасунько О.А. Положение и борьба рабочего класса Украины (60-90 годы XIX в.). – К.: Изд-во АН УССР, 1963. – 452 с.

17. Потолов С.И. Рабочие Донбасса в XIX веке. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 256 с.

18. Пушкарева Н. Л. История повседневности и этнографическое исследование быта: расхождения и пересечения // www.doiserbia.nb.rs/ft.aspx?id=0350-08610553021P

19. Серый Ю.И. Рабочие Юга России в период империализма (1900-1913 гг.). – Ростов н/Д.: Изд-во Рост. У-та, 1971. – 211 с.

20. Труды высочайше учрежденной Комиссии по улучшению быта рабочих Военного ведомства (26 октября 1902 г. – 26 марта 1905 г.). – СПб., 1906.

21. Фейербах Людвиг // www.voxfree.narod.ru/aphorism

22. Янжул И.И. Воспоминания о пережитом и виденном в 1864-1909 гг. – СПб.: Тип. Н. Я. Стойковой, 1910. – 189 с.

Циганенко Л.Ф.

УДК 94(477) "18/19"

ІНКОРПОРАЦІЯ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОЇ АРИСТОКРАТІЇ ДО СКЛАДУ РОСІЙСЬКОГО ДВОРЯНСТВА

Досліджується процедура інкорпорації кримськотатарської аристократії до складу дворянської верстви Російської імперії протягом останньої третини XVIII – середини XIX ст.

Ключові слова: інкорпорація, дворянство, nobilitet, законодавчі акти, Таврійська губернія.

В процесі юридичного оформлення статусу регіональної аристократії ключовим принципом, яким ще з XVI ст. визначались взаємини царської влади і національних еліт, було включення представників цих аристок-

ратичних кіл до складу вищих шарів імперії. Це відповідало основній становій структурі царської імперії та її важливішому принципу – союзу правлячої династії та дворянства. Як зазначає дослідник Раміль Хайрутдінов, завідувач відділу Зводу пам'яток при Інституті історії АН Татарстану, у багатонаціональних державах, незалежно від форми політичного устрою, практично завжди існує проблема взаємовідносин центральної влади і місцевих еліт. Розв'язання цієї проблеми однаковою мірою залежить як від "центру", так і від "регіонів" [21].

Серед народів, які входили до складу Російської імперії, існували й такі, вищий стан яких не відповідав моделі російського дворянства. Їхнім представникам царський уряд гарантував певні привілеї та визначені права самоуправління, проте на початковому етапі кооптації вони не визнавалися повноправними та рівноправними з російськими дворянами. Саме до цієї категорії відносилися кримські мурзи та князі.

В доволі численній літературі, присвяченій історичному розвитку південно-українських земель, питання інкорпорації представників кримсько-татарської аристократії до загальноросійського дворянського стану залишається маловивченим. Окремі аспекти проблеми висвітлені в роботах Я.Є. Водарського, В.М. Кабузана. Зростання інтересу до історії дворянської верстви Південної України відбулося на початку 90-х рр. ХХ ст. Серед робіт останнього часу слід назвати дисертацію Н.В. Суревої, статті – Савченко І.В., Сухомлиної С.П. та інш., в яких автори торкаються окремих аспектів інкорпорації кримсько-татарських нобілів до складу російського дворянства. Однак до сьогодні питання юридичного визнання статусу аристократії Криму, їх спроби прискорення процедури нобілітації та інкорпорації до стану російського дворянства ще не знайшли достатнього висвітлення в науковій літературі.

Наприкінці ХVІІІ ст. політика царського уряду щодо надання статусу російського дворянства представникам неросійських еліт південно-українських земель підпорядковувалася завданням внутрішньої та зовнішньої політики. Питання уніфікації соціального та адміністративного статусу новоприєднаних територій напрямки залежали від темпів колонізації, обов'язковою умовою якої була наявність у регіоні місцевої дворянської спільноти. Як зазначає у своєму дисертаційному дослідженні Н. Сурева, царська влада, піддаючи сумніву належність окремих претендентів до російського дворянства, пішла на фактичне визнання за місцевою елітою колективного дворянського статусу [18, с. 143].

З приєднанням Криму до Росії перед владою постало питання щодо визнання прав татарської аристократії, яка на той час мала свою історично зумовлену внутрішню ієрархію чинів. Вищий щабель репрезентували

татарські князі та царевичі – колишні правителі улусів – "беки". Голови великих родів мали титул "карачаїв".

Титул – звання "мурзи" (спотворене від "емір-заде") – це молодші представники князівських родів, а також окремі татари, яким за особисті заслуги хан пожалував це звання, що мало спадковий характер. Сини або найближчі родичі татарських ханів носили титул "солтана", більш віддалені прямі нащадки зберігали титул "улана" (оглана) [4].

При ханах знаходилася особлива світа чиновників, які мали назву "капухалкам" – вони не походили з мурз, однак мали значну владу. В народі чиновників називали "ага" [19, с. 56]. Поступово татарські роди розпадалися, однак належність до них зберігалася у пам'яті нащадків. За словами мандрівника XVII ст., "немає, мабуть, самого неосвіченого, темного татарина, який би точно не знав, з якого роду він походить" [20, с. 14].

Хан, залишаючись верховним володарем землі, передавав окремі території у власність татарської аристократії (за аналогією з російським служилим дворянством, яке отримувало маєтки за службу). Найбільш чисельні роздачі землі в Криму відбувалися під час правління ханів: Мерглі-Гірея, Сахиб-Гірея, Девлет-Гірея I, Крим-Гірея. Парадокс ситуації полягав у тому, що саме ці хани докладали найбільших зусиль для укріплення абсолютної влади.

Беї, котрі стояли на чолі чотирьох великих родів, займали вищі ступені аристократичної ієрархії, створюючи раду Карачі (караджі). Це титул, який передавався у спадок, підлягав обов'язковому затвердженню ханом – саме в тому й полягала юридична та економічна залежність родової знаті від хана [7, с. 6].

Подібно до російського дворянства частина татарських нобілів отримали свій титул як пожалування від хана за віддану службу. Відмінність служилої татарської знаті від родової полягала у тому, що представники першої не мали права міняти свого сюзерена. Роз'єднаність мусульманського дворянства становила причину того, що ця верства не змогла виробити єдиної політичної моделі поведінки щодо ханів та селян.

Взагалі кримські аристократи дуже дорожили своїм походженням і титулами. Привілейоване становище серед інших займав род Гіреїв, який мав право на ханський престол. Потім йшли декілька родів татарських мурз і беїв, які були досить відомі. Найбільш шанованими вважалися представники роду Ширинських. У реєстрі „Першої родини Ширинських мурз (старших та молодших)", складеному для князя Г. Потьомкіна, згадуються 202 особи [5, арк. 13-14 зв.]. Члени цієї родини займали перші місця після хана в Дивані, одружувалися на дочках гіреєвих, мали власний прапор. Їм належало багато населених пунктів у Феодосійському повіті.

Після Ширинських ішов рід Мансурських. Їх володіння знаходились у Євпаторійському повіті. Представники цієї родини також мали право одружуватися на доньках хана. Наступним був рід Аргинських мурз, маєтності яких були розташовані між Ахмечетом та Карасубазаром. Далі йшли Баринські та Суджеутські, що володіли землями в околицях Карасубазара. Представники всіх цих родин мали свої резиденції, свій управлінський апарат [6, с. 61-65]. До найбільш відомих відносилися також мурзи Кипчакські, Даїрські та Яшлавські [19, с. 56].

8 квітня 1783 р. Катерина II видала маніфест про приєднання Криму, згідно з яким місцевим мешканцям було обіцяно „утримувати їх нарівні з нашими природними підданими, охороняти і захищати їхнє майно, храми, віру..." [10, с. 898]. Так відбулося „безкровне" приєднання Криму, що сприяло похваленню нобілітації татарської аристократії та юридичного визнання її прав. Тим більше, що російський уряд намагався заручитися підтримкою з боку місцевої аристократії, й тому майже всі бажаючі, лише за підтвердженням 12 осіб про їх шляхетне походження, отримали дворянський статус [19, с. 177].

Місцева аристократія досить обережно поставилася до нової влади, сподіваючись за допомогою виявлення вірнопідданських почуттів та бажання бути корисними домогтися збереження привілеїв, майна та порядків, які існували на півострові за часів турецького панування. На початку січня 1784 р. на ім'я князя Г. Потьомкіна було відправлено листа, який підписали 23 найтитулованіші особи Криму. Серед них Ширин-бей Мегмедша, Мансурський бей Гусейн, колишній Селімвін-мурза Ширинський Магмет-ага, Мегметша Мурза Аргинський, Хази-Аскеров Мусліяндин Ефендій, Джантемир Мурза Ширинський, Кутлушак-ага Терчердар перший та інші [5, арк. 3-5]. В листі зазначалося, що „спочатку й до сього часу кримські мурзи та старшини... жили у своїх маєтках... та отримували прибуток за давніми законами. ... просимо Вашу світлість затвердити все, як було" [5, арк. 7-7 зв].

Нагадаємо: інші регіони, де переважало татарське населення, раніше ввійшли до складу Російської імперії. За законами XVII ст., представники татарської знаті могли розраховувати на визнання їх аристократичного походження (з наданням відповідних пільг та привілеїв) лише за умови прийняття християнства. Ті татарські мурзи і беї, які не бажали відмовлятися від ісламу, записувалися до селянського податного стану. Крім того, татарські аристократи, незважаючи навіть на прийняття християнства, не мали права на володіння кріпаками [9, с. 481]. Перший крок щодо пом'якшення відносин між царською владою і татарською аристократією було покладено указом про віротерпимість (1773 р.)

Указ від 28 липня 1783 р. про надання мешканцям Криму російського підданства гарантував місцевому нобілітету збереження привілеїв, а за певних умов визнавав за татарською аристократією ісламського віросповідання право на отримання російського дворянства [12, с. 985-986]. За наказом Г. Потьомкіна, російськими і татарськими чиновниками були складені списки місцевих дворян. 344 нових кримських дворянина, які дали присягу на вірність імперії, зберегли за собою земельну власність. В цьому ж році було складено та направлено на затвердження до Сенату іменний список татарських феодалів, які претендували на отримання російських дворянських титулів [16, арк. 49-52 зв.]. Отже, кримсько-татарська аристократія опинилася у більш сприятливих умовах, ніж раніше.

Своєрідним завершенням юридичного визнання за татарськими нобілями прав російського дворянства став указ Катерини II від 22 лютого 1784 р. "Про дозвіл князям і мурзам татарським користуватися усіма привілеями російського дворянства" [13, с. 51-52], за яким мурзам-мусульманам, що були записані до податних станів, надавалося право відновлення у дворянському статусі у разі надання ними доказів їх шляхетного походження. Крім того, указ передбачав проведення додаткової перевірки доказів на дворянство у тих губерніях, де живуть князі й мурзи, з наступним затвердженням виявлених документів у Сенаті. З цього часу починається новий етап в історії татарського привілейованого стану, однак процес нобілітації татарських князівських і мурзинських родів дещо затягнувся.

Закон 1784 р. мав загальноімперський характер, він поширювався на всіх князів і мурз татарського походження, що залишилися у „магометанському законі". Однак положення указу від 5 січня 1766 р. ніхто не відмінив: татарські князі були позбавлені однієї з найважливіших пільг російського дворянства, яка становила основу політичної та економічної могутності дворянського стану – права „купувати, ... володіти кріпаками або підданими християнського віросповідання" [9, с. 480-481].

Незважаючи на це обмеження, указ звільняв татарську аристократію від рекрутчини і тілесних покарань, надавав можливість улаштування на державну службу. Значною подією у справі юридичного визнання прав татарської еліти став указ, за яким дозволявся прийом на військову службу і нагородження офіцерськими званнями татарських мурз [11, с. 956-957]. Щоправда, в указі встановлювались певні обмеження – вище звання прем'єр-майора мусульманський дворянин піднятися не міг.

Ті кримсько-татарські нобілі, які бажали перейти на службу до російської армії, отримували відповідні чини. Для них у 1784 та 1790 роках

були створені Таврійські національні дивізіони. Наприклад, у документах Таврійської архівної комісії є ордер князя П. Зубова від 4 червня 1796 р., яким підтверджується надання звання секунд-майора Амет-Бею та чина поручика Іллі Мурзі Ширинському, які прийняли російське підданство [8, с. 3]. Однак існування цих окремих військових одиниць для кримсько-татарської знаті було недовгим. Вже наприкінці 1796 р., без пояснення причин, царський указ сповістив про їх розпуск [14, с. 243].

Наприкінці XVIII ст. дворянське зібрання Таврійської губернії приступило до створення власної родовідної книги. До одного з її варіантів, який зберігається у фондах РДІА і датується 1798 р., було внесено 27 прізвищ дворян [17, арк. 1-40]. Серед них Селямет Алієв (з татарських мурз), капітан-лейтенант Олександр Білий, Георгій Георгієв (з грецьких дворян), Августин Дюбрюкс (з французьких дворян), Ермолай Берхман (з дворян Ліфляндської губернії). Більшість дворян були внесені до третьої (понад 51%) та другої (понад 40%) частин родовідної книги губернії [17, арк. 4-4 зв., 7-7 зв., 31-31 зв.].

Ситуація з процедурою нобілітації татарських шляхетних родів у Криму у першій половині XIX ст. залишалася невирішеною, що призвело до створення на початку 1811 р. комісії, на котру покладалося завдання з'ясувати обґрунтованість претензій кримсько-татарських нобілів на дворянський статус [15, с. 260]. Однак справи просувалися досить повільно, що викликало занепокоєння й обурення кримсько-татарської аристократії.

На початку 1826 р. татарське дворянство направило записку на ім'я російського імператора, в якій повідомлялося про труднощі проходження процедури нобілітації та обмеження участі місцевої аристократії в органах управління. У відповідь таврійський цивільний губернатор повідомляв, що основною причиною названих складностей проблем є погане знання місцевим населенням російської мови, що й призводить до ускладнень. Уряд доручив місцевому керівництву розробити заходи щодо подолання виявлених недоліків [1, арк. 14-18, 33-38].

Наступна комісія щодо з'ясування претензій місцевих мурз, беїв та інших представників кримсько-татарської аристократії на дворянство розпочала роботу на початку 30-х рр. XIX ст. Водночас виникло питання про визнання дворянського статусу для ногайських мурз. Відповідне рішення було прийнято Сімферопольськими дворянськими зборами 17 листопада 1830 р. [2, арк. 4]. Однак уряд не поспішав затверджувати це рішення. Крім того, майже через 50 років після приєднання Тавриди і Криму до Російської імперії уряд поставив мету – привести у відповідність кримсько-татарські станові закони до загальноросійського законодавства й роз-

почав процедуру перекладу російською мовою документів про дворянське походження кримських беїв та мурз [3, арк. 1-31].

Подальший процес інкорпорації кримсько-татарської і ногайської аристократії до складу російського дворянства було згорнуто у зв'язку з початком Східної (Кримської) війни, після закінчення якої всі особливості для місцевого нобілітету були ліквідовані, а процедуру визнання у дворянстві було приведено у відповідність до загальноросійських норм і законів.

Законодавче визнання прав кримсько-татарської еліти мало особливі риси. Позиція царського уряду щодо татарської знаті протягом часу відрізнялася різкою полярністю – від категоричного неприйняття їх прав та привілеїв до численних поступок і юридичного визнання в правах. Царизм чітко демонстрував дієвість улюбленого принципу „батога і пряника“. Однак до завершення юридичного оформлення дворянського загалу Півдня України було ще далеко. Однією з причин незавершеності цього процесу було розширення території Російської імперії і включення до її складу нових земель.

Tsyganenko L.F.

INCORPORATION OF THE CRIMEAN-TATAR ARISTOCRACY IN THE COMPLEMENT OF THE RUSSIAN NOBILITY

Procedure of incorporation of the Crimean-Tatar aristocracy is probed in with a nobiliary estate of the Russian empire during last third of XVIII-th is middles of XIX-th century.

Key words: *incorporation, nobility, nobilitet, legislative acts, Tavricheskaya province.*

Цыганенко Л.Ф.

ИНКОРПОРАЦИЯ КРЫМСКО-ТАТАРСКОЙ АРИСТОКРАТИИ В СОСТАВ РОССИЙСКОГО ДВОРЯНСТВА

Исследуется процедура инкорпорации крымско-татарской аристократии в дворянское сословие Российской империи на протяжении последней трети XVIII – середины XIX вв.

Ключевые слова: *инкорпорация, дворянство, нобилитет, законодательные акты, Таврическая губерния.*

Джерела та література

1. Державний архів Автономної Республіки Крим (далі ДААРК), ф. 801, Катеринославський і Таврійський генерал-губернатор, оп. 1, спр. 23. Формулярные списки чиновника Таврической области (1834-1854 pp.), 235 арк.

2. ДААРК, ф. 801, Катеринославський і Таврійський генерал-губернатор, оп. 1, спр. 59. Предписание губернатору о составлении дворянской книги в Таврической области (1878 р.), 32 арк.

3. Державний архів Одеської області (далі ДАОО), ф. 1. Канцелярія Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора (1828-1874 рр.), оп. 191, Спр. 96. О переводе на русский язык документов о дворянском достоинстве крымских беев и мурз (за 1838 р.), 31 арк.

4. Еникеев С. Очерк истории татарского дворянства / Саид Мурза Еникеев. [Электронный ресурс] : Интернет-журнал „Генеалогия и архивы”. – Режим доступа: <http://ufagen.ru/node/5570>

5. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського НАН України (далі ІР НБУ), ф. V. Одеське товариство історії та старожитностей, спр. 852. Матеріали, касательно Таврической и Екатеринославской губерний (Из Решетиповского архива походной канцелярии князя Потемкина), 355 арк.

6. Кондараки В.Х. Универсальное описание Крыма / Василий Христофорович Кондараки. – СПб.: Тип. В. Веллинга, 1875. – 218 с.

7. Лашков Ф.Ф. Архивные данные о бейликах в Крымском ханстве / [Соч.] Ф.Ф. Лашкова. – [Одесса, 1889]. – 15 с.

8. О производстве Таврического первого дивизиона ротмистра Агмета бея и поступившего в российское вечное подданство Или мурзы Ширинского – первого секунд-майором, а последнего поручиком / Ордера князя Платона Александровича Зубова правителю Таврической области за 1796 г. // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – 1897. – № 26. – С. 3-4.

9. Полное собрание законов Российской империи (далі ПСЗ) – СПб.: Типография 2-го Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. – № 12542: О недаче деревень татарам, принявшим православную веру / Высочайшая резолюция на доклад Сената // ПСЗ. – Т. XVII. – 5 января 1766 г. – С. 480-481.

10. ПСЗ, № 15708 : Манифест о принятии полуострова Крымского, острова Тамана и всей Кубанской стороны под Российскую державу // ПСЗ. – Т. XXI. – 8 апреля 1783 г. – С. 897-898.

11. ПСЗ, № 15758 : О наименовании составленного для охранения крепостей Еникале и Керчи пехотного полка Таврическим / Именной указ, данный генерал-аншефу князю Потемкину // ПСЗ. – Т. XXI. – 12 июня 1783 г. – С. 956-957.

12. ПСЗ, № 15798: О принятии Крымских жителей и прочих татарских народов в Российское подданство / Именной указ, данный Новороссийскому генерал-губернатору князю Потемкину // ПСЗ. – Т. XXI. – 28 июля 1783 г. – С. 985-986.

13. ПСЗ, № 15936: О позволении князьям и мурзам татарским пользоваться всеми преимуществами российского дворянства / Именной указ Сенату // ПСЗ. – Т. XXII. – 22 февраля 1784 г. – С. 51-52.

14. ПСЗ, № 17656: О роспуске Таврических национальных дивизионов, сформированных в 1784 и 1790 годах / Именной указ, объявленный генерал-прокурором// ПСЗ. – Т. XXIV. – 16 декабря 1796 г. – С. 243.

15. ПСЗ, № 19513: Об утверждении составленной в Новороссийской губернии комиссии для разбора жалоб о неправильном отобрании земель в Крыму и о бытии оной под ведомством Новороссийского военного губернатора / Именной указ Сенату // ПСЗ. – Т. XXVI. – 13 августа 1800 г. – С. 260.

16. Російський державний військово-історичний архів (м. Москва) (далі РДВІА), ф. 52. Дела князя Потемкина-Таврического (1763-1791 гг.), оп. 1, спр. 336. Именной список татарских феодалов, претендующих на получение русских дворянских титулов (1-22 октября 1784 г.), ч. 9, 58 арк.

17. Російський державний історичний архів (м. Санкт-Петербург) (далі РДІА), ф. 1343. Департамент герольдии сената. Дела департамента и канцелярии герольдмейстерства (1784-1918 гг.), оп. 51, спр. 998. Родословная дворянская книга Таврической губернии, 40 арк.

18. Сурева Н.В. Джерела з історії дворянства Південної України останньої чверті XVIII – першої чверті XIX століття : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Наталія Вікторівна Сурева. – Запоріжжя, 2004. – 253 с.

19. Уманец А. Исторические рассказы о Крыме / [Соч.] Алексей Александрович Уманец. – Севастополь: Типография "Севастопольского листка", 1887. – 329 с.

20. Федоров Ф.А. Крым, с Севастополем, Балаклавою и другими его городами, с описанием рек, озер, гор и долин; с его историею, жителями, их нравами, обычаями и образом жизни / Ф.А. Федоров. – СПб. : Типография Э. Веймара, 1855. – 242 с.

21. Хайрутдинов Рамиль. Татарская феодальная знать и российское дворянство: проблемы интеграции на рубеже XVIII – XIX вв. / Р. Хайрутдинов [Электронный ресурс] : Татарский генеалогический форум – Режим доступа: <http://forum.tatar.info/index.php?showtopic=2715>

Чорна Л.М.

УДК 94(477.7):631.115.8"1894/1904"

ПРОЦЕС ЗАСНУВАННЯ ЗЕМЛЕРОБСЬКИХ АРТІЛЕЙ ТА ЇХ ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ В ХЕРСОНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ У КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті висвітлюються передумови створення сільськогосподарських артилей в Херсонській губернії наприкінці ХІХ століття. Прослідковується динаміка їх розвитку і поширення в регіоні. Аналізується діяльність землеробських артилей та їх вплив на життя сільського населення.

Ключові слова: хліборобська артиль, сільськогосподарська кооперація, господарство, артильний рух, артильний договір, супрєга.